

विपश्यना

साधक (मराठी)

बुद्धवर्ष २५६४ आश्विन पौर्णिमा (ऑनलाइन), ३१ ऑक्टोबर, २०२०, वर्ष ४ अंक ९

वेगवेगळ्या भाषेतील पत्रिकांसाठी पाहा: http://www.vridhamma.org/Newsletter_Home.aspx

E-Newsletter

साधकांचे
मासिक प्रेरणा पत्र

वार्षिक शुल्क रु. ३०/-
आजीवन शुल्क रु. ५००/-

धम्मवाणी

जिघच्छापरमा रोगा, सङ्खारपरमा दुखा।
एतं जत्वा यथाभूतं, निब्बानं परमं सुखं॥

धम्मपदपाळि- २०३, सुखवग्गो

भूक (तृष्णा) सगळ्यात मोठा रोग आहे. भूक संस्कार सगळ्यात मोठे दुःख. (तृष्णा आणि त्यामुळे जागणाऱ्या संस्कारांना आपल्या आत विपश्यना साधनेद्वारे) यथाभूत जाणून जे निर्वाण (प्राप्त होते) आहे, ते सगळ्यात मोठे सुख आहे.

चूरु, दिल्ली, लखनऊची ऐतिहासिक धर्माचारिका

(पू. गोयन्काजींची सगळीच पत्र अत्यंत प्रेरणादायक आणि लोककल्याणाच्या भावनेने ओतप्रोत असत. हे पत्र चूरूच्या यात्रेनंतर काही काळाने लिहिले गेले. परंतु आपल्या पूर्वजांच्या भूमीतील त्यांची ही यात्रा तेथील लोकांत धर्माप्रती जिज्ञासा जागृत करण्याच्या उद्देशाने दिल्ली शिबिरापूर्वी केली गेली. स्पष्ट होते की येथील लोकांप्रती त्यांच्या मनात किती करुणा आणि मैत्रीची भावना होती की कसे आपले नातलग, हितचिंतक, मित्र समुदाय आणि चूरूचे लोक ह्या मुक्तिदायिनी विदेशी जोडले जातील? कसे लोक मिथ्या मान्यतांच्या, कर्मकांडांच्या, पूजा-पाठ आणि व्रत-उपवासांच्या गुंतागुंतीतून बाहेर निघून धर्माचे वास्तविक स्वरूप समजतील? कसे ते उच्च-नीच, जातिवाद, गरीबी-श्रीमंतीच्या बुरसटलेल्या विचारधारांतून मुक्त होऊन खऱ्या अर्थाने आपले मंगल साधतील? त्यांच्या १८ तासांच्या या छोट्याशा चूरु यात्रेचा मुख्य उद्देश हाच होता की लोक आगामी शिबिरांचा लाभ घेऊ शकतील. हाच उद्देश होता दिल्ली आणि लखनऊच्या यात्रेचा सुद्धा. आपल्या धर्म-चारिकेत ते बर्माहून आलेल्या विस्थापितांच्या कल्याणासाठी सुद्धा निरंतर प्रयत्नशील राहिले. ह्या प्रयत्नात तत्कालीन सामाजिक स्थितीवर सुद्धा प्रकाश टाकला. त्यांच्या या यात्रेने अनेक लोकांच्या जीवनात शुद्ध धर्माची ज्योत जागली.) (सं)

मुक्काम: ताडेपल्ली गुडम, दिनांक २९ अक्टूबर १९६९

बाबू भैय्या, सादर नमस्कार!

"...दिल्लीहून आगगाडीने जेव्हा रात्री चौथ्या प्रहरी चूरूला पोहोचलो तेव्हा स्टेशनवर काही लोक मला घेण्यासाठी आले होते. मी त्या सर्वांसोबत आपल्या जुन्या हवेलीत पोहोचलो. चूरु स्टेशनचा चेहरामोहरा बिलकुल बदललेला होता. त्याचे रूप मोठ्या स्टेशन सारखे होते. स्टेशन पासून नगरा पर्यंतच्या रस्त्यावर नव्या मॉडेलची अनेक घरे आधुनिकतेचा परिचय करून देत होती. परंतु आमची हवेली तर तशीच होती. तीच अरुंदशी गल्ली ज्यात घाणीचे साम्राज्य होते आणि आसपासच्या हवेल्या, ज्यांची जर्जर अवस्था दुरुस्तीची मागणी करीत होती. दुरुस्ती करवून घेणारे परदेशात राहात होते. हवेली मागील आवार तसेच होते परंतु चार भिंतीच्या आत एका कोपऱ्यात पूर्वपेक्षा जरा सुधारलेली दोन शौचालय आणि एक न्हाणीघर बनविले होते. आता पाण्याची ट्यूबवेल चालत नव्हती पण नवीन बनवलेल्या न्हाणीघरात पाण्याची एक टाकी ठेवलेली होती. त्यात

नगरपालिकेच्या नळाने पाणी भरून ठेवले जात असे जे दिवस-रात्र उपयोगी पडत असे. आता पाणी भरून ठेवणाऱ्यांची आवश्यकता राहिली नाही. बाकी हवेली जशीच्या तशीच होती. मागच्या ४० वर्षांच्या जीर्णतेने तिच्यात कोणते विशेष परिवर्तन केले नव्हते.

या हवेलीत माझ्या जीवनाच्या अनेक आठवणी जुडलेल्या आहेत, जरी येथे मी खूप कमी दिवस राहिलो आहे. मला आठवतंय जेव्हा ह्या हवेलीचा पाया भरला जात होता आणि मोठ्या मोठ्या दगडांनी त्याच्या भिंती बांधल्या जात होत्या, तेव्हा मी जवळ-जवळ पाच वर्षांचा बालक ह्या भवन निर्माणाच्या कलेला खूप कुतूहलाने पहात होतो. वाकड्यातिकड्या दगडांनी कारागीर कसे भिंत बांधत होते आणि एक सरळ भिंत उंच उभी राहत होती. मजूर दगड उचलून मिस्त्रीजवळ आणून देत होते. एकीकडे डोळ्यावर पट्टी बांधलेला रेडा गोलाकार फिरून चक्री चालवित होता, जिच्यामध्ये गिलावा दळून तयार होत होता आणि मजूर स्त्रिया त्या गिलाव्याला भिंत बांधणाऱ्या कारागिराजवळ आणून देत होत्या. कोठून लांबून कोणी पाणीवाला चामड्याच्या पखालीं मधून पाणी आणून ह्या चक्रीजवळच्या हौदामध्ये भरत होता. हेच पाणी गिलावा बनविण्याच्या कामासाठी घेतले जात होते. ह्या हवेलीच्या निर्माणाचे सगळे दृश्य माझ्या बालमनावर खोल अंकित झाले होते. आज जवळ-जवळ दोन पिढ्यांनंतर सुद्धा ह्या आठवणी ताज्या आहेत.

आणि नंतर १९४२ मध्ये जेव्हा आम्ही बर्माहून संकटग्रस्त निर्वासितांप्रमाणे वण-वण भटकत पहाडा-पर्वतांमधून ठोकरा खात या देशात शरण घेण्यासाठी आलो, तेव्हा ह्याच हवेलीने आम्हाला आपल्या शीतल कुशीत शरण दिली होती. त्यावेळी तिचे विशाल मातृत्व खूप सुखकर प्रतीत झाले होते आणि पुन्हा येथे आल्यावर त्या दिवसांचे आंबट-गोड अनुभव विसरायचे म्हटले तरी विसरता येत नाहीत. येथेच मी माझ्या दाम्पत्य जीवनाला सुरुवात केली होती. येथेच मला गृहस्थाच्या कटू-कठोर जबाबदाऱ्यांनी पहिल्यांदा चिंतित केले होते. येथेच मला व्यापारातील अनुभवांच्या तीक्ष्ण ठोकरा लागल्या होत्या. ह्याच हवेलीतील काही महिन्यांच्या निवासाने मला जीवनातील खूप गहन शिक्षण दिले होते आणि येथेच आर्थिक क्षेत्रात आपल्या पायावर स्वतः उभे राहण्याच्या दृढ निश्चय केला होता. ह्या हवेलीत पाय ठेवताच अनेक वर्षांच्या जुन्या आठवणी जीवंत झाल्या.

ज्ञान-ध्यान आटोपून मी नगराकडे निघालो. एकदा मनाला वाटले की आता आपल्या या बर्मी पोशाखाचा त्याग करून कोट-पायजमा परिधान

करावा. पण ताबडतोब मनात आले की हा स्वाभाविकतेच्या विरुद्ध देखावा होईल. माझ्या जन्मभूमीच्या ज्या प्रिय पोशाखला मी सहजभावाने स्वीकारले आहे त्याचा परित्याग करणे आणि तेही काही लोकांच्या इच्छेसाठी हे मला खूप अवघडल्यासारखे झाले. म्हणून मी माझ्या नेहमीच्या पोशाखात नगरात भ्रमण करण्यासाठी निघालो. भलेही हे लोकांच्या कुतुहलाचे कारण बनले.

बाजारात जवळ-जवळ सगळे जुने मित्र आणि नातलग भेटले. एक जुना मित्र लक्ष्मीचंद सुद्धा भेटला, ज्याची सहृदयता पाहण्यासारखी होती. त्या लहानशा बाजारातून होत-होत मी भाई सुबोध अग्रवाल सोबत नगराच्या कार्यालयात गेलो. हे तेच ठिकाण आहे जेथे साहित्य गोष्टींची बैठक होत असे आणि जेथे मला बंदिश जोडणे आणि साहित्य रचण्याच्या प्रेरणा प्राप्त झाल्या होत्या. आज येथे सुबोधचा भाऊ गोविंद याने एक चित्रप्रदर्शनी सुरू केली आहे, जिच्यात चूरीतील प्रसिद्ध-प्रसिद्ध जुन्या आणि नवीन नगरवासीयांची चित्र ठेवली होती. ह्या चित्रात मी माझे सुद्धा एक चित्र पाहिले, जे बर्माचे भूतपूर्व प्रधानमंत्री ऊ. नू सोबत रंगूनच्या ‘अग्रहकोप निवारण यज्ञा’ च्या वेळी घेतले होते. या संग्रहालयात चूरीच्या आसपास प्राप्त झालेल्या काही पुरातत्त्व संबंधित सामग्री सुद्धा संग्रहित केलेल्या आहेत. ज्यात तमिळ लिपीत लिहिलेल्या ताडपत्रांचा एक ग्रंथही आहे. हा एका जैन धर्म ग्रंथाचा अनुवाद आहे असे सांगितले जाते.

दक्षिण भारत बौद्धांप्रमाणे जैनांचे सुद्धा महत्त्वपूर्ण केंद्र होते आणि राजस्थान तर आजपर्यंत सुद्धा जैनांच्या प्रभावाखाली आहे. म्हणून आश्चर्य वाटत नाही की पूर्वीच्या काळी या लांबच्या प्रदेशांचा परस्पर धार्मिक संबंध असावा आणि यामुळेच हा तमिळ भाषेतील जैन ग्रंथ येथे आला असावा.

मी पाहिले की भाई गोविंद चूरीच्या इतिहासावर एक संशोधन पूर्ण शोध ग्रंथ लिहीत आहे, ज्याचे हस्तलिखित जवळपास तयार झाले आहे आणि प्रकाशनासाठी तो आर्थिक आधाराच्या शोधात आहे. मी ह्या हस्तलिखिताला वरवर पाहिले. मी पाहिले की सर्व इतिहासातील वर्णनात सामान्यपणे जसे होते तसे यातसुद्धा केवळ राजपुरुष आणि श्रीमंतांचा उल्लेख केलेला होता. साधारण जनतेचा जणू इतिहासाशी काही संबंधच नाही. मी भाई गोविंदचे लक्ष तिकडे वळविले तेव्हा त्याने खूप उत्साहाने असे सांगितले की तो ह्या पुस्तकासाठी आणखी अध्याय लिहीत आहे जो चूरीच्या प्राचीन आणि अर्वाचीन लोक जीवनाशी संबंधित आहे. त्याने मला काही जुनी चित्रे सुद्धा दाखविली ज्यात लोक जीवनाची काही दृश्य प्रस्तुत केली होती. मी त्याच्या या कार्याचे अभिनंदन केले आणि जुन्या साहित्य गोष्टी तसेच विद्यापीठातील दिवसांच्या मधुर आठवणींना जागृत करीत उशिरापर्यंत गेलेल्या दिवसांची चर्चा करीत राहिलो. चित्र-प्रदर्शनात एकीकडे पूज्य गुरु राम नारायणजी जोशींचे एक मोठे चित्र लावले होते, जे त्यांच्या पुण्य-स्मृतीला जागे करीत होते. त्यांचा सरळ स्वभाव, साधे जीवन आणि प्रगाढ पांडित्यावर आम्हा सगळ्यांचे मन वारंवार श्रद्धेने झुकत होते. कशाप्रकारे जीवनाच्या मध्यान्हात त्या त्यागी महापुरुषाने एका दुःखी मातेच्या बाळाला धगधगत्या आगीतून काढून आणण्यासाठी आपल्या जीवनाची आहुती दिली. त्यांचे हे बलिदान कोणा अपरिचिताला सुद्धा भावविभोर करण्यासाठी पर्याप्त होते. आम्ही तर त्यांच्या चरणी बसून खूप काही शिकलो. त्यांचा लहान मुलासारखा निष्कपट स्वभाव विसरू म्हटले तर विसरता येत नाही. त्यांची ही एक निःशुल्क पाठशाळा होती. तेथे शिकत असताना दिवाळीच्या वेळी माझ्या मनात असा विचार आला की आमचे हे त्यागमूर्ती गुरुदेव शिक्षण शुल्काच्या नावावर काहीच घेणार नाहीत, का न यांना दिवाळी प्रणामासाठी काही दक्षिणा देऊ या? घरातील लोकांनी मला रुपये ५ दिले. त्यावेळी मला वाटले की रुपये ५ ही दक्षिणा

खूप कमी आहे. मी माझ्या विशारदच्या परीक्षेसाठी त्यावेळी ऋषिकुलच्या एका अध्यापकांकडे एक महिन्यापर्यंत इंग्रजी शिकण्यासाठी गेलो होतो. त्यासाठी त्यांना रुपये २५ किंवा रुपये ३० दिले होते. आणि ही व्यक्ती मला आपल्या विद्यापीठात चार-पाच महिन्यांपासून निःशुल्क शिकवीत आहे. ह्यांना केवळ ५ रुपये देणे मला खूप खटकले, परंतु लाचारी होती. घरून केवळ रुपये ५ घेऊन मी आपल्या गुरूला दिवाळीचा प्रणाम करण्यास गेलो होतो. मला भीती होती की माझ्या ह्या क्षुद्रश्या भेटीमुळे त्यांच्या मनाला दुःख होईल. परंतु याच्या विपरीत झाले. अनेक दिवसांपर्यंत त्यांच्यासाठी हा एक मोठा प्रसन्न-चर्चेचा विषय झाला. जो भेटेल त्याला सांगत होते की दिवाळीला ह्या माझ्या बर्माच्या शिष्याने मला ५ चांदीचे रुपये दिले. ह्या सणाला चांदीच्या रुपयांना किती महत्त्व आहे. माझा असा सन्मान दुसऱ्या कोणी केला नाही इत्यादी इत्यादी. त्यांची हा लहान मुलांसारखा सरळपणा मला कालांतराने गुरुदेव ऊ बा खिन मध्येच पाहायला मिळाला. अशा संत पुरुषांकडून हिंदी साहित्याचे शिक्षण प्राप्त करण्याचे माझे सौभाग्य खरोखर विलक्षण राहिले. आपल्या वर्ग मित्रांशी त्यांच्या सरळ वात्सल्याची चर्चा करीत असताना मन थकत नसे.

“नगर श्री” च्या कार्यालयात कॅमेरामन बोलवून सुबोधने आमचे काही फोटो काढले. तेथील काही प्रकाशित साहित्य मी खरेदी केले परंतु मला त्याच्या डोळ्यांची भाषा वाचल्यानंतर असे वाटले की जणू माझ्याकडून त्याला मोठी आशा असावी. पण ब्राह्मणी वृत्तीचा अभ्यास नसल्यामुळे तोंड उघडण्यास त्याला संकोच वाटत आहे. मी ह्या भाषेला खूप समजू शकतो. सार्वजनिक जीवनात मनोविज्ञानाच्या अभ्यासाची मला चांगली संधी मिळाली होती. परंतु असमर्थता मला हैराण करीत होती. एक वेळ मनात आले रु २० - रु ३० ची किंमत चुकविण्यासाठी मी जी त्याला रु १०० ची नोट दिली आहे, त्यातून उरलेले पैसे परत न घेता संस्थेला दान देऊ या. परंतु कोणीतरी आतून थांबविले आणि हे थांबविणे थोड्यावेळासाठी पुन्हा मला पीडादायी प्रतीत झाले. मनुष्यांस आपला स्वभाव बदलण्यासाठी वेळही लागतो आणि अडचणीही येतात. मागच्या २० वर्षांपासून मी असा मुक्तहस्त बनलो की मागणाऱ्याला नाही म्हणणे शिकलो नाही. कमी-जास्त देऊनच मन संतुष्ट झाले, मना करून नाही. आणि जेव्हा परिस्थितीने अशी बाजू घेतली की देणे ओझे वाटू लागले, तेव्हा मनाई करण्याचा अभ्यास करावा लागला. मनाई करण्यापेक्षा जास्त कठीण आहे, मनाई करण्यासाठी जे खोटे बहाणे करावे लागतात, ते हृदयाला खूप टोचतात. आणि आपल्या मनाची सत्य गोष्ट कोणाला कशी सांगू? माझ्या प्रतिष्ठेचा प्रश्न नाही तर दुसऱ्या कोणाच्या प्रतिष्ठेचा मोठा प्रश्न आहे. विचित्र मानसिक ओढाताण आहे. या स्थितीचा सामना चूरुमध्ये राहात असताना अनेक लोकांच्या समोर झाला. काही लोक रु २, रु ४, रु ५ पर्यंतचे ग्राहक होते, त्यांना नाही म्हटले नाही. परंतु मोठ्या ग्राहकांसाठी अशा बहाण्यांचा आधार घ्यावा लागला त्यामुळे मला नेहमी खूप वाईट वाटत असे. मनाला वाटत होते की प्रत्येक व्यक्तीला सांगावे की तुमची मागणी पूर्ण करू शकत नाही. परंतु न जाणो का असे सांगितले गेले नाही. सांगितल्यावर कोणी ऐकत सुद्धा नाही. याचा अनुभव मला एका व्यक्ती बरोबर आलेला आहे.

हा आपला मित्र आहे व्यास. मी ह्याला एकापेक्षा अधिक वेळा खूप स्पष्ट शब्दात लिहिले होते की आता त्याने धनपती गोयन्काच्या आठवणी विसरून जाव्यात. साहित्यसेवी किंवा वाटले तर धर्मसेवी गोयन्काशी भले संबंध ठेवो. परंतु ही एक विचित्र व्यक्ती आहे. वारंवार त्याला अशाप्रकारे समजवितो तरीही कोणत्या ना कोणत्या पत्रात पैशांची मागणी करतोच. मी वारंवार ह्या गोष्टीची पुनरावृत्ती करतो आणि तो एक लांब पश्चातापाने भरलेले पत्र लिहून पाठवितो. परंतु एक महिनाही होत नाही तोपर्यंत

अशीच एक मागणी करतो. काही दिवसांपूर्वी त्याने सुबोधच्या डोळ्यांची भाषा आपल्या पत्रात व्यक्त केली आणि लिहिले की त्याच्या सगळ्या आशेवर पाणी फिरले. तो ही अपेक्षा करीत होता की माझ्या “नगर श्री” आगमनानंतर पूज्य आजोबांच्या स्मृतीसाठी तेथे एक मोठा हॉल बनवून देईन. मी त्या व्यक्तीला आपली स्थिती समजाविली आणि ह्या वेळी अधिक स्पष्ट शब्दांनी समजाविले, तेव्हा पुन्हा त्याचे लांब पश्चातापाने भरलेले पत्र आले, परंतु माहीत नाही अशाच मागणीसाठी पुन्हा एखादे पत्र केव्हा येईल? मागणारे आपला स्वभाव बदलू शकत नाहीत. परंतु देणाऱ्याची परिस्थिती विवश करीत असते की तो आपला स्वभाव बदलेल. जरी तो जाणतो की “जिन मुख निकसत नाहिं” ची किती मरणासन्न अवस्था होते.

हवेलीच्या बैठकीत चार तासांच्या धर्मचर्चेत सर्व भगिनी माझ्यासोबत बसल्या होत्या. त्यांना सुद्धा धर्माच्या अशा गोष्टी नवीन होत्या. मला भिती वाटत होती की यांच्या मनात भगवान बुद्धांच्या या साधनेप्रती उदासीनता तर येणार नाही ना? तरीही खुशामत करण्याचा स्वभाव सुटत चालल्यामुळे ज्या गोष्टी मला जशा वाटल्या तशाच सांगितल्या. पण धर्माचा आपला स्वभाव असतो. कटू सत्यामुळे एक वेळ मनुष्य जरूर चिडतो पण सत्याचे कडू औषध त्याला विचार करण्यासाठी विवश करते आणि तो लवकरच धर्माकडे आकर्षित होतो. माझ्या तोंडून ईश्वर नावाला विरोध, मंत्रांना विरोध, भक्तीला विरोध, भजन-किर्तनाला विरोध, पूजा-पाठाला विरोध, कथावार्तेला विरोध, अवतारांना विरोध, इतके सगळे कडवे विरोध ऐकून सुद्धा त्यांच्या मनात धर्म जागला आणि सर्व भगिनींनी एका स्वरात आग्रह केला की मी चूरूमध्ये १० दिवसांचे एक शिबिर अवश्य लावावे. मी त्यांना आश्वासन दिले की चूरूमध्ये शिबिर लावणे असंभव आहे परंतु जर दिल्लीचे लोक शिबिरासाठी तयार झाले तर नालंदाचे शिबिर कॅन्सल करून दिल्लीमध्ये शिबिर अवश्य लावीन. ज्यात सर्वजण सहज सम्मिलित होऊ शकतील. शेवटी जेव्हा दिल्लीत शिबिर लावले तेव्हा बाई गिन्नी आणि सावित्री येऊ शकल्या परंतु जयदेवीला आपले घर रिकामे सोडून येणे जड गेले. आणि बाई रावतीची सून बाळंत होणार असल्याने ती पण येऊ शकली नाही. परंतु हो एक पत्र पाठविल्याबरोबर सादुलपुरहून बाई इलायची येण्यास तयार झाली आणि आली सुद्धा.

मी संध्याकाळी काही मित्रांसोबत स्टेशनच्या दिशेने फिरायला निघालो. रस्त्यात पू. पिताजींनी खरेदी केलेली जमीन पाहिली, जिची आता चांगली किंमत झाली आहे. तिच्याजवळच एक आधुनिक प्रकारचे वातानुकूलित सिनेमा घर तयार होत आहे. त्या रस्त्यावर काही नवीन घरे झाली आहेत. जुनी घरे आणि त्यांच्या बागा पूर्वीसारख्याच आहेत. कशातच सुधारणा झाल्या नाहीत. उलट इन्द्रमणी पार्क तर बिलकुल उजाड झाले आहे. तेथील सगळी शोभा आणि हिरवळ समाप्त झाली आहे. रेल्वेलाईनच्या काठाकाठाने एक नवीन वस्ती झाली आहे. नव्या प्रकारची घरे बनली आहेत आणि तिकडेच सरकारचा एक मोठा कारखाना आहे. तो सरकारचा असल्यामुळे चालण्याऐवजी बंद राहण्यातच सार्थकता समजतो.

चूरूमध्ये माझे जुने मित्र पंडित मुरलीधर शर्मा भेटले. ते रात्री ११ वाजेपर्यंत स्टेशनवर माझ्यासोबत होते. पंडित द्वारकाप्रसाद मिश्र आणि मोहनलाल मिश्र यांनाही भेटलो. पंडित रामलाल वैद्य बाहेर गेले होते. ते परत आल्यानंतर ९ वाजता घरी आले तेव्हा त्याची द्वारकाप्रसाद मिश्रशी भेट झाली. त्यांना घेऊन ते स्टेशनवर मला भेटायला आले. ह्या लोकांशी खूप वेळपर्यंत धर्मासंबंधी चर्चा झाली. ते आपल्या आत्तापर्यंतच्या मान्यता आणि ईश्वरवादी भक्ती मार्गाच्या विरुद्ध इतक्या गोष्टी ऐकून थक्क झाले.

ही क्रांतिकारी विचारधारा त्यांच्यासाठी खूप कडू घोट ठरला. परंतु पुष्कळ वेळपर्यंत संभाषण झाल्यानंतर विशेषतः पंडित मुरलीधरने या गोष्टीचा स्वीकार केला की माझ्या तर्काला खूप मोठे वजन आहे आणि ईश्वराच्या ठिकाणी मी ज्याप्रकारे धर्मावर जोर देत होतो ते त्यांना जरासुद्धा हानीप्रद वाटले नाही उलट कल्याणकारीच वाटले. अशा विचारधारेला नास्तिकवादी विचारधारा म्हणू शकत नाही. पंडित मुरलीधरने ह्या गोष्टीवर जोर दिला की जर मी एक दिवस जास्त थांबून तेथील शिक्षित समाजात माझ्या प्रवचनाचा आणि धर्मचर्चेचा एक कार्यक्रम ठेवला तर निश्चितपणे या कल्याणकारी शिबिरात सम्मिलित होण्यासाठी २०-२५ सुशिक्षित लोक येतील. परंतु माझ्याजवळ वेळ नव्हता. मला वेळेवर दिल्लीला परत जाणे आवश्यक होते. त्यामुळे मी १० दिवसांच्या शिबिराचा कार्यक्रम वेळेअभावी चूरूमध्ये ठेवू शकत नव्हतो.

अशाप्रकारे जवळ-जवळ १८ तास आपल्या पूर्वजांच्या भूमीवर राहून रात्रीच्या गाडीने दिल्लीसाठी रवाना झालो. दिल्लीला पोहोचल्यानंतर कामात खूप मग्न राहिलो. वेगवेगळ्या सरकारी अधिकाऱ्यांना भेटणे, राजकीय पुढाऱ्यांना भेटणे, मंत्र्यांना भेटणे यामध्ये बराच वेळ गेला.

दिल्लीला पोहोचल्यानंतर दुसऱ्या दिवशी ‘बर्मा भारतीय युवक मैत्री संघ’ आणि ‘हिंदी परिषद’ यांनी माझ्या सन्मानासाठी एका सभेचे आयोजन केले होते. श्री दिनकरजी या सभेचे अध्यक्ष होते. सभा संध्याकाळी ५ ते ७ वाजेपर्यंत चालली. दिल्लीमध्ये एक विचित्र नियम आहे. जेथे कोणत्या व्यक्तीचा सन्मान केला जातो तेथे अनेक संस्थांचे प्रतिनिधी आपल्याकडून त्या व्यक्तीला फुलांचा हार घालतात. मलाही तेथे जवळ-जवळ १५-२० संस्थांच्या प्रतिनिधींनी फुलांचे हार घातले आणि एक अभिनंदन पत्र भेट दिले. माझ्या अनेक परिचित मित्रांनी यावेळी माझ्याबाबतीत स्नेहाचे दोन शब्द सांगितले. परंतु तेव्हा मला सुद्धा हे ओझे उचलावे लागेल अशी कल्पना केली नव्हती. खरोखर ओझेच वाटले. कारण ह्या सगळ्या आयोजनात बऱ्याच गोष्टी अशा सांगितल्या गेल्या ज्यामध्ये अतिशयोक्ती होती आणि जेथे माझ्या गुणांचे इतके मोठे प्रकाशन केले गेले तेथे माझे दोष कोणी प्रकट करीत नव्हते. उलट कल्याण तर ह्या गोष्टीमध्ये होते ही कोणी आमचा दोष सुद्धा प्रकट करावा ज्यामुळे आम्ही भटकणार नाही. मला ह्या वेळी राहून राहून माझ्या दोषांची आठवण येत होती आणि त्याबरोबर मनाला या गोष्टीसाठी सावधान ही करीत होतो की प्रशंसेचे हे शब्द ऐकून मी गर्वाने फुलणार नाही. मला एका प्राचीन बौद्ध कवीच्या उद्गारांची आठवण येत होती की जेव्हा कोणी माझा सन्मान करतो तेव्हा मला या गोष्टीचे स्मरण राहते की जगात माझी निंदा करणारे सुद्धा आहेत, कारण माझ्यात अजून दोष सुद्धा आहेत. आणि जेव्हा कोणी माझी निंदा करतो तेव्हा मला याचे स्मरण होते की जगात माझी प्रशस्ती करणारे सुद्धा आहेत कारण माझ्यात काही गुण सुद्धा आहेत. अशा प्रकारे निंदा आणि प्रशंसा ह्या दोन्ही अवस्थेत मी आपल्या मनाला संतुलित ठेवण्याचा अभ्यास करतो. मीसुद्धा ह्या प्राचीन विद्वानांच्या सुंदर विचारांची आठवण करीत समारंभात भाग घेत राहिलो. लोकांचे प्रशंसेचे दोन शब्द बोलून झाल्यावर मला माझे विचार मांडायचे होते. मी माझ्या वक्तव्यात नैतिक दृष्टीने पतनाच्या अंतिम टोकावर पोहोचलेल्या अर्वाचीन भारताच्या दयनीय स्थितीवर मनोव्यथा व्यक्त केली. श्री दिनकरजी अध्यक्षपदावरून माझ्या विचारांचे समर्थन करीत थोडा वेळ बोलले. त्यांच्या व्यक्तव्यात सुद्धा खोल मनोव्यथा उमटली. मी आपल्या भाषणात थोडासा उल्लेख बर्मांमधील आम्हा प्रवासी भारतीयांच्या स्थितीविषयी केला. बर्माची वर्तमान स्थिती सुधारण्यासाठी आमची जबाबदारी काय आहे त्यावर प्रकाश टाकला आणि त्याचबरोबर बर्माच्या विस्थापितांना वर्तमान बर्मी

सरकार प्रती मनात कोणत्याही प्रकारची दूर्भावना न ठेवण्याची ही सूचना केली. धर्म-दर्शन आणि आपल्या बुद्धीवादी विचारधारेचे थोडेफार प्रकटीकरण माझ्या वक्तव्यात होणे स्वाभाविक होते. परंतु असे वाटते की तो कडू घोट सुद्धा लोक प्रेमाने प्यायले आणि कोणाकडूनही कोणतीच प्रतिकूल प्रतिक्रिया झाली नाही. उलट लोकांनी काही दिवस त्या भाषणाची प्रशंसाच केली, निंदा नाही.

बर्माच्या विस्थापितांच्या आपल्या एका जुन्या मित्राप्रती उमटलेल्या प्रेमाला आवरणे खूप कठीण होते. त्यांच्या मनात ह्या गोष्टीचा खेद होता की ही सभा स्थानिक हिंदी लोकांच्या सोबत मिळून-मिसळून साजरी झाली म्हणून बर्माच्या बिकट प्रश्नावर पूर्णपणे चर्चा येथे होऊ शकली नाही. त्यासाठी वेगळ्या सभेचे आयोजन करायला पाहिजे. मी त्यांची ही मागणी या अटीवर मान्य केली की त्यात फराळ इत्यादीवर पैसा खर्च करायचा नाही आणि केवळ विद्यमान प्रश्न निवारण्यासाठी व्यावहारिक दृष्टिकोनातून विचार विमर्श केला जावा आणि हेच झाले. दोन दिवसानंतर एका वेगळ्या सभेचे आयोजन केले गेले, ज्यामध्ये मी दिल्लीत राहणाऱ्या बर्मा विस्थापितांशी दीड-दोन तास मिळून-मिसळून चर्चा करू शकलो. त्यांच्या बिकट प्रश्नांना समजू शकलो आणि भारत सरकारच्या ज्या अधिकाऱ्यांना मी भेटत होते त्यांच्यासमोर प्रस्तुत करण्याची संधी प्राप्त करू शकलो. ह्या सभेत बर्माच्या विस्थापितांची दीन अवस्था पाहून मन खूप द्रवित झाले. हे सर्वच्या सर्व त्या उदार देशात कशाप्रकारे सुखी-समाधानी जीवन जगत होते आणि आता कशा दयनीय अवस्थेला प्राप्त झाले. प्रत्येक बदलणारी स्थिती आपल्या कर्माचे फळस्वरूपच आहे, ही गोष्ट समजली तर दुःख हलके होईल. कोण्या दुसऱ्या विषयी मनात दुर्भावनेचे भाव येणार नाहीत. सगळे भविष्य आमच्या वर्तमान कर्मांनी प्रभावित होईल. आम्हाला पाहिजे तिकडे आपल्या भविष्याला वळवू शकतो, हा विश्वास आला तर मनुष्याच्या मनात एक नवी स्फूर्ती, नवी आशा आणि नव्या आस्थेचा दृढ संचार होईल. या विस्थापितांना अशाप्रकारे आश्वासनांनी भरलेले शब्द सांगून मी त्यांचा निरोप घेतला.

केंद्रीय सरकारचे अर्थमंत्री श्री जगन्नाथजींच्या घरी मी जवळ-जवळ तीन तास चर्चा करित होतो. बर्मा विस्थापितांच्या बिकट प्रश्नावर त्यांनी मनःपूर्वक सहानुभूती प्रकट केली आणि विश्वास दिला की त्यांच्या विभागाकडून जे करणे शक्य होईल ते अवश्य करतील. २-३ बिकट प्रश्न जे प्रत्यक्षपणे ह्याच विभागाशी संबंधित होते ते त्यांनी त्वरित मान्य केले आणि ताबडतोब एक आवेदन पत्र लिहिण्यास सांगितले, म्हणजे ते आवश्यक निर्देश घोषित करतील. पण ह्या विस्थापितांच्या संस्थेच्या अधिकाऱ्यांना ताबडतोब आवेदन पत्र लिहिण्याचा सल्ला देऊन सुद्धा एका महिन्यानंतर सारनाथ आणि दिल्लीच्या शिबिरांनंतर जेव्हा त्यांना भेटलो तेव्हा माहीत झाले की त्यांनी अजूनही विनंती अर्ज लिहून पाठविला नव्हता. सर्व आपल्या-आपल्या व्यक्तिगत कामात व्यस्त राहिले आणि आता बातमी पत्तातून हे माहीत झाले की काँग्रेसच्या वर्तमान फुटीमुळे हे उप-अर्थमंत्री आता आपल्या अधिकार पदावर नाहीत. माहित नाही ते असताना या लोकांनी विनंती पत्र लिहून पाठविले किंवा नाही. कदाचित लिहून पाठविले असावे.

ह्या व्यक्तीने मला हे सुद्धा आश्वासन दिले होते की या वेळी रंगूनच्या रामकृष्ण मिशन सोसायटीला जे वार्षिक अनुदान दिले जाते ते दुप्पट करून देईन, अट ही होती की स्थानिक भारतीय दूतावासाकडून तशी शिफारस आली पाहिजे. ही शिफारस सुद्धा नव्या राजदूताद्वारे शक्य होती म्हणून ते काम करण्याचा प्रस्ताव मी रंगूनच्या सोसायटीला दिला नव्हता. परंतु आता नव्या राजदूताच्या पदाचा भार सांभाळण्यापूर्वीच बिचारा

उपमंत्री पदमुक्त झाला.

हे मंत्रीजी राजस्थानमधील हरीजनांचे प्रतिनिधी होते आणि अस्पृश्य असण्याची हीन भावना यांच्या मनात सुद्धा खोल रुजलेली होती. खरोखर आम्ही सवर्ण हिंदूंनी या वर्गासोबत शतकानुशतके जे अत्याचार केले त्याची विषारी प्रतिक्रिया ह्या जातीच्या सुशिक्षित लोकांमध्ये खोलवर विषाच्या रूपात बसली आहे. याचा एक मात्र उपाय जाती प्रथेचा पूर्णपणे नायनाट करणे हाच आहे. परंतु हे वर्तमान हिंदू समाजाच्या शरीरावरची कातडी वेगळी करण्यासारखे दुःसाध्य आणि अशक्य प्रतीत होते. जात-पातीचा भेदभाव आमच्या सामाजिक जीवनात इतका खोलवर रुजलेला आहे, त्यामुळे या देशाच्या सामाजिकच नाही तर राजनैतिक जीवनात सुद्धा हा महारोग पसरला आहे की त्यापासून सुटका करून घेणे खूप कठीण वाटते. कॅन्सरप्रमाणे या रोगाची मुळ समाजाच्या अंगाअंगात सामावलेली आहेत. याने सर्वच पीडित आहेत तरीही जाणून-बुजून याला गळ्यात अडकवलेले आहे. शेकडो वर्षांपासूनच्या रूढी अशा प्रकारे अंतर्मनात घर करून आहेत की एक सुशिक्षित व्यक्ती सुद्धा याच्या बाहेर निघू शकत नाही. भलेही तो आता डॉक्टर आहे किंवा वकील आहे किंवा इंजिनियर आहे पण मनात तो स्वतःला हरिजनच समजतो. हिटलरचा प्रचारमंत्री गोयेबल्सने म्हटले आहे की, “एक खोटे जर आम्ही हजारदा म्हटले तर ते खोटे सुद्धा खरे वाटू लागते”. असाच प्रभाव आहे ह्या खोट्याच्या वारंवार केलेल्या उच्चारण्याचा आणि आमच्याकडे तर जन्मापासूनच ह्या खोट्याचे उच्चारण केले जात आहे. त्याला सांगून-ऐकून एक असा खोलवर परिणाम होतो की आम्ही त्याला सत्य मानू लागतो आणि दुर्भाग्याने ते खोटे खरोखर आमच्यासाठी सत्य होते.

एक खालच्या जाती वर्गातला जन्मताच ही गोष्ट ऐकू लागतो की तो खालच्या जाती वर्गाचा आहे. कोणी त्याला सांगत नाही की तो मनुष्य जातीचा आहे, त्याची इतर कोणती जात नाही. म्हणून तो मनुष्यजातीला विसरून त्या खालच्या जातीयतेचीच आठवण ठेवतो आणि हेच त्याच्यासाठी जीवनभर कठोर सत्य बनून राहते. अशाच प्रकारे उच्च जाती-वर्गाचा म्हटल्या जाणाऱ्या परिवारात जन्म घेणारा बालक जन्मताच हे खोटे ऐकू लागतो की तो उच्च जातीचा आहे. आता हे साफ खोटे त्याच्या मनात इतके घट्ट बसते की या सत्यावर त्याचा दृढ विश्वास बसतो की तो उच्च जाती-कुळाचा आहे. वारंवार पुनरावृत्ती केलेल्या एका खोट्याचा किती खोलवर प्रभाव पडतो की समाजातील कोणतीही व्यक्ती क्षणभरसुद्धा विचार करू इच्छित नाही की भोजन बनविणारा आचारी, दूध विकणारा गवळी, पान विकणारा तांबोळी, हा उच्च जातीचा कसा आहे? कोणी या गोष्टीची चिंता करित नाही की ज्या व्यक्तीने कधी चार वेदांचे नावही ऐकले नाही, तो चतुर्वेदी कसा आहे? चौबे कसा आहे? विचित्र चमत्कार आहे हा वारंवार खोटे बोलण्याचा, ज्याने आमच्या देशात हे जातीयवादाचे मुळ इतके खोलवर रुजविले. अनुसूचित जनजातीच्या मंत्र्यांशी चर्चा केली तेव्हा हा प्रश्न उफाळून वर आला.

बौद्ध झाल्यानंतरही एक सवर्ण हिंदू त्याला अस्पृश्य मानतोच. परंतु दुर्भाग्य हे आहे की तो अनुसूचित जातीतलाच स्वतःला खालच्या जातीचा मानत राहतो. त्याच्या मनात शतकांपासून घर करून राहिलेली हीन भावना निघू शकत नाही. जर ह्या बौद्धांनी स्वतःला अस्पृश्य मानणे बंद केले आणि शील, समाधी, प्रज्ञेद्वारा आपल्या जीवनात एक परिवर्तन घडवून आणले आणि दुसरीकडे सवर्ण हिंदू या असंख्य वेळा उच्चारलेल्या खोट्याची पाठ सोडून स्वतःला मनुष्य मानू लागले व ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य मानणे सोडून दिले तरच ह्या प्रश्नाचे समाधान होऊ शकते. परंतु असे केव्हा होऊ शकेल? कसे होऊ शकेल? हा स्वतःतच एक मोठा प्रश्न आहे.

राजस्थानचे एक दुसरे राजकीय पुढारी श्री रामनिवास मिर्धाशी सुद्धा त्यांच्या घरी खूप वेळ चर्चा झाली. ती व्यक्ती परिपक्व विचारांची वाटली. त्यांच्यामध्ये व्यवहारिकते बरोबर सहृदयता आणि सहानुभूतीचे भाव पर्याप्त प्रमाणात होते. दिल्लीत राहत असताना भारत सरकारकडून बर्मासाठी हिंदी पाठ्यपुस्तके निःशुल्क प्राप्त व्हावीत यासाठी मी बराच वेळ घालवला. लहान मोठ्या अनेक लोकांना भेटलो. अधिकाऱ्यांच्या, मंत्र्यांच्या मानसशास्त्राचा अभ्यास करण्याची चांगली संधी मिळाली. एकीकडे अशाप्रकारचे मंत्री आणि अधिकारी भेटले जे समोर येणाऱ्या प्रत्येक प्रश्नाला कशाही प्रकारे टाळण्यातच आपला विजय समजत होते आणि काही असे लोकही भेटले जे प्रश्न सोडविण्यात आपला गौरव समजत होते. हे दुसऱ्या वर्गातील लोक फार कमी होते. तरीही माझे सौभाग्य होते की मला काही असेही लोक भेटले जसे राष्ट्र मंत्रालयाच्या हिंदी विभागाचे अधिकारी श्री बच्चू प्रसाद सिंह, स्वतः परराष्ट्र मंत्री श्री दिनेश सिंह आणि त्यांचा खाजगी सचिव श्री पुरुषोत्तम जो बर्मासाठी नियुक्त झालेले राजदूत श्री बालेश्वर प्रसाद यांचा सख्खा भाचा होता. ह्या शिवाय “दक्षिण भारत हिंदी प्रचार सभा” च्या दिल्ली शाखेचे सचिव श्री अंजनी शर्मा खूप उत्साही वाटले. त्यांनी याविषयी प्रत्येक प्रकारे मदत करण्यासाठी खूप इच्छा दाखविली.

भारताच्या परराष्ट्र मंत्रालयात सौभाग्याने मला माझे जुने ओळखीचे बरेचसे मित्र भेटले. या सर्वांची वागणूक खूप सौजन्यपूर्ण होती.

ज्या दिवशी ‘हिंदी परिषद’ मध्ये माझा सत्कार आयोजित केला होता त्याच दिवशी रात्री प्रसिद्ध लेखक श्री यशपाल जैन यांच्या वाढदिवसानिमित्त दिल्लीचे निवडक साहित्य सेवी आणि समाजसेवी एकत्र आले होते. ह्यावेळी इतरांच्या बरोबर मी सुद्धा आपल्या ह्या मित्राप्रती मंगलकामना प्रकट केली. यावेळी अनेक नव्या-जुन्या साहित्यकार मित्रांची भेट झाली. श्री काका कालेलकरजी, श्री जैनेंद्रजी इत्यादी अनेक प्रसिद्ध साहित्यकारांना भेटण्याची सुसंधी प्राप्त झाली.

एके दिवशी प्रसिद्ध लेखक श्री विष्णू प्रभाकर यांच्याकडे दुपारच्या भोजनासाठी एकत्र आलो असताना श्री ब्रह्मानंदजींशी उशिरापर्यंत चर्चा झाली. १-२ वेळा श्री यशपालजी यांच्याही घरी फराळासाठी एकत्र आलो आणि तेथील सहृदय साहित्यिक वातावरणाचा लाभ घेतला.

भारतातून “बर्मा हिंदी साहित्य संमेलन”, रंगूनला आवश्यक पाठ्यपुस्तके पाठवित राहावीत यासाठी तसेच अशा प्रकारच्या अन्य साहित्यिक सहकार्यासाठी “बर्मा भारत साहित्य समिती” ची रचना केली गेली. त्याच्या अध्यक्षपदी श्री यशपालजींची नियुक्ती झाली. तसेच सचिव आणि कोषाध्यक्ष म्हणून माझे जुने मित्र श्री राधेश्याम ल्हिला आणि धर्मवीरजी यांची निवड झाली. या संस्थेवर कामाची ही जबाबदारी दिली की या संस्थेने भारत सरकारकडून किंवा अन्य सार्वजनिक संस्थांकडून आणि दानशूर व्यक्तींकडून हिंदीची पाठ्यपुस्तके प्राप्त करून ती बर्माध्ये पाठवीत जावी.

काही दिवस दिल्लीत राहून मी ५ सप्टेंबरच्या रात्री लखनऊसाठी रवाना झालो व ६ दिवस सकाळी तेथे थोडा उशिरा पोहोचलो. त्यांचा तर प्रोग्रॅम आठ वाजता राजभवनाने निघण्याचा होता. म्हणून अर्ध्या तासात मला आंगोळ वगैरे आटपून तयार व्हावे लागले. नंतर तेथे राजभवनात आधीच उतरलेल्या कोणा शेजारच्या राष्ट्राच्या राजदूतासोबत त्यांच्या वातानुकूलित कार मधून १००-१५० मैल दूर ‘नैमिषारण्य’ नावाच्या ठिकाणी जायचे होते. खूप प्रयत्न केल्यानंतरही आम्ही ८ वाजण्याएवजी ८.३० वाजता प्रवासासाठी रवाना होऊ शकलो. रस्त्यात त्या राजदूत महोदयांशी त्यांच्या देशाविषयी खूप मनोवेधक गोष्टी होत राहिल्या. हे

राजदूत स्वतः एक चांगले विद्वान, कवी आणि साहित्यकार असल्यामुळे आम्हा दोघांच्या आवडींमध्ये खूप ताळमेळ बसला व २.३०-३.०० तासाचा हा प्रवास कंटाळवाणा वाटला नाही. तसे गाडी सुध्दा खूप आरामदायक होती व रस्ताही चांगला होता. ऋतूही मनोहर होता आणि वेळही. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूची शेती खूप मनमोहक होती.

नैमिषारण्यात आमच्या आगमनाची सूचना दिली गेली होती आणि तेथील लोक आमची वाट पहात होते. तेथे पोहोचताच मला एका आश्रमात नेले गेले. मी पाहिले की तेथे एका उंच आसनावर एक रंगीबेरंगी दाढी आणि जटा असणारा संन्यासी बसला आहे आणि त्याच्यासमोर उजवीकडे १००-२०० संन्याशांचा समुदाय आहे व डावीकडे २००-३०० गृहस्थ स्त्री-पुरुषांचा समुदाय आहे. संन्याश्यांनी भगवी वस्त्र धारण केली होती. सर्वांच्या कपाळावर आपल्या गुरुप्रमाणे उभा गंध लावला होता. गृहस्थांनी राम-नामी चादर पांघरली होती जिच्यावर रामनामाबरोबर काही दोहे छापलेले होते. त्या तपोभूमीच्या शांत निरव वातावरणाने माझ्या मनाला मोहित केले. ह्या श्रोता मंडळीतील शांत-सौम्य लोकांनीही मला कमी आकर्षित केले नाही. परंतु या राम-नामी दुपट्टा आणि त्रिपुंड गंधाच्या बाह्याचाराने मनात खोल अप्रिय भाव उत्पन्न केले. धर्माचा हा देखावा मला नेहमीच आवडत नसे. आता तर अजून अधिक आवडत नाही.

आम्ही पोहोचल्यानंतर ताबडतोब सभेच्या कार्यवाहीला सुरुवात झाली. मंत्रीजींनी राजदूत आणि माझे गोड शब्दात स्वागत केले. आपल्या तपोवनाचा संक्षिप्त परिचय करून दिला आणि सांगितले की “प्राच्य संस्कृती परिचय” ची एक शाखा येथे उघडली आहे. त्यानंतर ताबडतोब लल्लन प्रसाद व्यासने आम्हा दोन्ही पाहुण्यांचा परिचय करून दिला. तपोभूमी आणि तपोभूमीच्या गुरूांही परिचय करून देत असताना सांगितले की हे म्हणणे चुकीचे आहे की प्राच्य संस्कृती परिषदेची येथे एक शाखा उघडली आहे. वस्तुतः हे चूक आहे. येथे तर प्राच्य संस्कृती परिषदेची उत्पत्ती झाली आहे. मला त्यांची ही व्याख्या खूप पसंत पडली. यानंतर विदेशी राजदूताचे खूप संक्षिप्त भाषण झाले आणि कदाचित त्यांच्यापेक्षाही संक्षिप्त माझे. माझी मनोदशा त्यावेळी अशा काही भावावेशा मध्ये होती की मी वरवर धर्म आणि संस्कृतीची लांबलचक घोषणा देणाऱ्या या देशाच्या अध्यात्मिक आणि चारित्रिक पतित अवस्थेची व्याख्या केली तेव्हा पाहिले की माझ्या मनातले दुःख श्रोत्यांचे हृदय चिरून त्यांच्यामध्ये सामावून गेले. माझ्या समोर बसलेली एक युवती भावातिरेकामुळे स्फुंदून स्फुंदून रडू लागली आणि न जाणो किती जणांचे डोळे ओले झाले. मी पाहिले की माझ्यानंतर जो भाऊ आम्हाला धन्यवाद देण्यासाठी उभा राहिला त्याचे डोळेही ओले होते आणि त्याचा गळा भरून आला होता. खूप विचित्र गोष्ट होती. मी अप्रत्यक्ष नाही उलट प्रत्यक्ष रूपाने ह्या सर्व लोकांना फटकारले होते जे जगात भारतीय धर्म आणि संस्कृतीच्या प्रचाराच्या गोष्टी करतात पण देशाच्या चारित्रिक प्रगतीसाठी काहीही करत नाहीत. हे त्या आश्रमातील संन्याशांना आणि वनाश्रयी आश्रमवासियांना माझ्याकडून खूप मोठे आव्हान होते आणि शंका ह्या गोष्टीची होती की भाषणाच्या उत्तरादाखल कोणी अस्वस्थ झालेला चेहरा उभा राहिल आणि आपला बचाव पुढे करील. परंतु सद्धर्माचा असा काही प्रभाव राहिला की पूर्णपणे स्वस्थ प्रतिक्रिया आली. शेवटी जेव्हा त्यांच्या गुरुदेवांनी आपल्या भाषणात जगासाठी आपला एक संदेश वाचून ऐकविला, जो पूर्वी पासूनच तयार केलेला होता, तर हा लिखित संदेश वाचून झाल्यानंतर त्यांना माझ्या भाषणाच्या उत्तरादाखल दोन शब्द सांगावेच लागले. मी पाहिले की देशाच्या दुरावस्थेमुळे हा विरक्त महात्मा सुद्धा द्रवीभूत होत होता आणि मला ह्या गोष्टीचे आश्वासन देत होता की त्यांचा हा आश्रम जनतेच्या अध्यात्मिक स्थराला उंच करण्यासाठी यथाशक्ती प्रयत्न करेल. यानंतर सभा विसर्जित झाली आणि त्या

अध्यक्ष संन्याशासोबत आम्ही आश्रमाच्या नीरव शांतीचे अवलोकन करण्यास निघालो. खरोखर तेथील वातावरण एका आदर्श तपोभूमीचेच वातावरण होते. त्या महात्म्याने आपली ध्यान करण्याची झोपडी आम्हाला दाखविली आणि नंतर आम्हाला एका अशा घनदाट झाडांच्या सावलीत घेऊन गेले, जेथे आमच्या बसण्याची व्यवस्था पूर्वीपासूनच केली होती. अस्तु.---

तुमचा अनुज,

सत्यनारायण गोयन्का

(बापू भैया बरोबरच्या पत्ताचाराचे अंश)

क्रमशः

पूज्य गुरुजींच्या भारत आगमनानंतरचे अनुभव

विश्व विपश्यनाचार्य पूज्य गुरुजी श्री सत्यनारायण गोयन्का शुद्ध धर्माच्या संपर्कात आल्यापासून त्यांच्या प्रारंभीच्या जीवनाविषयी अनेक लेख छापले. आता ते भारतात आल्यानंतर विपश्यना शिकवणे आरंभ केल्यावर त्यांना जे अनुभव आले किंवा त्यांनी जी शिकवण दिली तिला प्रकाशित करत आहोत. त्याच शृंखलेत प्रस्तुत आहे— **आत्म-कथन भाग- २ ची क्रमशः एकोणीसावी शृंखला—**

भारताचे कर्ज

सयाजी ऊ बा खिन यांच्याकडून वारंवार ऐकत होतो की मला भारताचे कर्ज चुकवायचे आहे. भारताने आम्हाला विपश्यनेची अनमोल विद्या दिलेली आहे. या क्षेत्रात भारताचे आमच्यावर फार मोठे कर्ज आहे. तेथे तर विपश्यना हा शब्दच अदृश्य झाला आहे. म्हणून मी स्वतः तेथे जाऊन लोकांना ही विद्या शिकविणार आहे.

जेव्हा मी पहिल्यांदाच त्यांना भेटलो तेव्हा गुरुदेवांनी सांगितले होते की तुम्हाला भारताची फार उत्तम विद्या शिकविन. तिचे नाव विपश्यना आहे. मी घरी येऊन हिंदी आणि संस्कृतचा शब्दकोश पाहिला. त्यामध्ये विपश्यना हा शब्दच नव्हता. खरोखर भारत किती कंगाल झाला होता. म्हणून हे कर्ज त्यांना स्वतः चुकवायचे होते. ते म्हणत असत, हे काम मी स्वतः करीन, दुसरा कोण करेल? परंतु बर्मी सरकारने त्यांना पासपोर्ट दिला नाही.

त्या काळी पासपोर्ट फक्त दोन अटीवर दिला जात होता. एक जो कोणी देश सोडून कायमचा निघून जाईल त्याला आणि दुसऱ्या देशात ज्याला नोकरी मिळाली आहे त्याला पासपोर्ट देत होते. गुरुदेवांना नोकरी तर करायची नव्हती. म्हणून त्याचा ते बहाणा करू शकत नव्हते आणि म्यंमा देश कायमस्वरूपी सोडू इच्छित नव्हते. म्हणून ते भारतात येण्यापासून वंचित राहिले.

काही काळानंतर मला कळले की माझी आई जी काही दिवसांपूर्वी भारतात येऊन परिवारातील इतर सदस्यांबरोबर राहत होती, ती आजारी होती. तिला कोणीतरी सांगितले की म्यंमाचे सरकार भारतीय लोकांना खूप लास देत आहे. म्हणून तिला आपल्या मुलाबाळांबद्दल काळजी वाटत होती. मला समजत होते की आईने साधना केली तर ती बरी होईल. म्हणून भारतात जाऊन मी तिला विपश्यना शिकविन. दुसऱ्या दिवशी मी पासपोर्टसाठी अर्ज दिला. योगायोगाने त्या वेळी माझा एक मित्र ऊ तिंग हां परराष्ट्र विभागाचा मंत्री होता. त्याच्या सहकार्याने माझे काम खूप सोपे झाले. भारतात जाण्यासाठी मला पासपोर्ट मिळाला. हे समजल्यावर पूज्य गुरुदेव फार आनंदित झाले. मी भारतात यायला निघालो तेव्हा ते म्हणाले की, भारताचे कर्ज मला चुकवायचे होते. त्याला आता तू चुकते कर. म्हणून त्यांनी मला विपश्यनेचा विधिवत आचार्य नियुक्त करून भारतात पाठविले.

प्रसन्न मनाने मी भारतात आलो. मला माझ्या आई-वडिलांना विपश्यना शिकवायची होती. त्या शिबिरात इतर कोणी बसले तर बसले.

भारतात मी माझ्या परिवारातील सदस्यांना सोडून इतरांना ओळखत नव्हतो. मोठ्या मुशिकलीने बोंटावर मोजण्याइतक्या फार थोड्या मित्रांशी माझा परिचय होता. या पूर्णपणे अपरिचित विशाल देशात मी विपश्यना कशी शिकवू शकेन? मला माझ्या स्वतःवर शंका होती की मी शिबिर लावले तर त्यामध्ये कोण येईल? शिबिर कोठे लावावे? त्याची व्यवस्था कोण करेल? त्याचा खर्च कोण करेल? हे प्रश्न मला व्याकूळ करीत होते. परंतु गुरुदेवांनी आश्वासन दिले होते की शिबिर तू नाही, मी लावत आहे. म्हणून मुळीच काळजी करू नकोस.

भारतात पहिले शिबिर

खरोखर त्यांचे म्हणणे किती सत्य झाले. हे सर्व प्रश्न घेऊन मी मुंबईत पोहोचलो. तेथे स्थायिक झालेले माझे म्यंमामधील काही जुने मित्र भेटण्यास आले. त्यांच्याशी चर्चा करीत असतांना त्यापैकी एक श्री दयानंद अडुकिया यांनी सांगितले की आपण शिबिर घ्या, मी सर्व व्यवस्था करीन. एवढ्यात काही मित्र शिबिरात भाग घेण्यासाठी तयारही झाले. पंचायती वाडी धर्मशाळेमध्ये शिबिराची व्यवस्था झाली आणि ३ जुलै, १९६९ रोजी पहिले शिबिर सुरू झाले. त्यामध्ये माझे आई-वडील, काही परिवारातील सदस्य आणि काही परिचित मित्र असे मिळून तेरा माणसे सामील झाली. त्यांच्यामार्फत प्रसिद्धी होऊ लागली आणि दुसरे शिबिर घेण्याची चर्चा सुरू झाली. पुढचे शिबिर चेन्नई (मद्रास) मध्ये झाले. तिसरे पुन्हा मुंबईमध्ये झाले. अशा प्रकारे एकानंतर एक शिबिरांची मागणी वाढत चालली आणि शिबिरावर शिबिर होऊ लागली.

माझे एक साहित्यकार मित्र श्री. यशपाल जैन यांनी दिल्लीमध्ये शिबिर घेण्याचे आमंत्रण दिले आणि तेथील बिर्ला मंदिरात एक शिबिर लावले. अशाच प्रकारे सारनाथ येथील बिर्ला धर्मशाळेत भिक्षू धर्मरक्षितजींनी शिबिराची व्यवस्था केली. त्यामध्ये प्रतापगढचे (उत्तर प्रदेश) जीतलाल आपल्या परिवारासोबत सामील झाले. त्यांनी आपले गाव माधोगंज, जिल्हा प्रतापगढमध्ये शिबिर लावले. नंतर प्रतापगढ शहरातसुद्धा शिबिर लावले. सुरुवात चांगली झाली. अनोळखी वाटणारे लोक ओळख असल्यासारखे वाटू लागले. जो कोणी शिबिरात बसला तो विपश्यनेचा भक्त झाला. अशा प्रकारे शिबिरांची मागणी वाढू लागली. मी उत्तर भारतात प्रवास करून शिबिरे घेऊ लागलो. प्रवासाचा खर्च माझ्या परिवारातील सदस्यांनी उचलला. ते माझे आणि यादवचे तिकिट खरेदी करून देत आणि वरून दोनशे-चारशे रुपये मला देत. त्यामधून मी ज्या ठिकाणी भोजन करीत असे तेथे शंभर रुपये दान स्वरूपात देत असे.

उत्तर भारतात अनेक शिबिरे झाली. धर्माची श्रेष्ठता आणि गुरुदेव सयाजी ऊ बा खिन यांचा आशीर्वाद होताच. त्यामुळे कोठेही अडचणी आल्या नाहीत. अशा प्रकारे शिबिरामागून शिबिरे होत राहिली व शिबिरांची मागणी वाढू लागली.

विपश्यना शिबिरांचा लाभ माझ्या परिवारातील सर्व सदस्यांनी घेतला. विशेषकरून आनंद मार्गाची साधना करणाऱ्या बहुतेक सदस्यांनी खूप प्रगती केली. सर्वात मोठा बंधू श्री. बाळकृष्ण विपश्यनेच्या क्षेत्रात आचार्य झाला. त्याच्या हातून दक्षिण भारतातील अनेक लोकांचे कल्याण झाले, तो दक्षिण भारतातील विपश्यना केंद्रांची जबाबदारी सांभाळत राहिला. परंतु सर्वात धाकटा बंधू श्यामसुंदर आतापर्यंत विपश्यनेच्या लाभापासून वंचित

आहे. त्याला आनंद मार्गाशी खूप स्नेह आहे.

कलकत्तामध्ये जे पहिले शिबिर झाले त्यातील एक वाईट घटना. त्या शिबिरात बसलेला एक युवक मानसिक दृष्ट्या विक्षिप्त होता. तो या शिबिरामुळे चांगला झाला. त्याची आई खूप आनंदित झाली. ती शेवटच्या दिवशी त्याला घेऊन मला नमस्कार करण्यासाठी आली. ती म्हणाली की तिच्या मुलाला आशीर्वाद द्या म्हणजे तो कायमचा चांगला होईल आणि धर्मात पुढे जाईल. मी म्हणालो, याला लवकरच निर्वाण प्राप्त होवो. परंतु हा शब्द भारतात मृत्यू या शब्दाचा पर्याय झाला होता. मी त्याला आशीर्वाद देण्याऐवजी निर्वाण प्राप्त होवो असे म्हणालो. ती फार संतापली. मी तिला समजावण्याचा खूप प्रयत्न केला की या साधनेमुळे जीवंतपणी निर्वाणाची अनुभूती होते. कोणीही निर्वाणिक अवस्था प्राप्त करू शकतो आणि दैनिक जीवनाचे सर्व कामही करू शकतो. पण ती समजण्यास तयार झाली नाही.

आणखी एक घटना. एका शिबिरात माझा चुलत भाऊ श्री. चौथमलचा एक मित्र शिबिरात सामील झाला. तो उत्तर प्रदेशातील एक प्रसिद्ध वैद्य होता. त्याची साधना चांगली सुरु होती. तिसऱ्या दिवशी जेव्हा विपश्यना दिली तेव्हा त्याला संपूर्ण शरीरात संवेदनाची अनुभूती झाली. परंतु जेव्हा मी विचारले की तुम्हाला पोटात कोणती वेदना अनुभवास आली काय? त्याला वाटले मी निरर्थक वार्तालाप करीत आहे. येथे वेदना केवळ पीडेला म्हणत होते. जर पीडा नसेल तर त्याला वेदना कसे म्हणू? तो त्याच दिवशी शिबिर सोडून गेला. तेव्हापासून मी वेदना शब्दाच्या ठिकाणी संवेदना शब्दाचा उपयोग करू लागलो. अशा प्रकारे भारतातील प्रयोगात्मक भाषेचे ज्ञान झाले. भाषेमुळे ज्या अडचणी आल्या त्या हळूहळू अनुभवाने दूर झाल्या. या घटनानंतरही शिबिर चांगले झाले आणि सर्व लोक प्रसन्नतेने घरी परतले.

अशाच तऱ्हेने उत्तर भारतातील हिंदी शिबिरात विशेषकरून बोधगया शिबिरात हिप्पी टाईपचे लोक मोठ्या संख्येने सामील होऊ लागले. त्या वेळी माझे इंग्रजीचे ज्ञान अगदी सामान्य होते. आपल्या कामधंद्यात उपयोग होईल तेवढेच इंग्रजी येत होते. म्हणून मी त्यांना स्वतंत्रपणे बोलवून थोडक्या शब्दात महत्त्वाची बाब समजावून सांगत होतो आणि अभ्यास करून ते पुढे जात होते. जेव्हा इंग्रजी भाषेतला एखादा शब्द बोलू शकत नव्हतो तेव्हा तो शब्द साधकाकडूनच समजून घेत होतो. या शिबिरात एक मोठा वाईट प्रसंग समोर आला. मंगल मैत्रीच्या दिवशी मैत्री-करुणेचा पाठ शिकवित असतांना मी म्हणालो की today is the day to make love. इंग्रजी चांगल्या प्रकारे न येत असल्यामुळे मला समजले नाही की याचा काय अर्थ आहे? त्याचा परिणाम असा झाला की तीन हिप्पी जोडपी झाडाखाली कामक्रीडेमध्ये मशगूल झाली. जेव्हा मी त्यांना फटकारले तेव्हा ते म्हणाले, तुम्हीच तर सांगितले टूडे इज लव्ह मेकिंग डे. मी त्यांना काय उत्तर देऊ?

त्याच दिवसात दिल्लीमध्ये ‘साधना’ विषयावर एक विश्वस्तरीय संमेलन होते. त्यामध्ये सामील झालेल्या माझ्या एका मित्राने सांगितले की जर साधनेची खरी विद्या शिकायची असेल तर श्री. गोयन्काजींकडे जा. ते बुद्धानी शिकविलेली वैज्ञानिक विद्या ‘विपश्यना’ साधना शिकवितात. हे ऐकून संस्थेचे अध्यक्ष अमेरिकेतील बाबा रामदास बोधगयेच्या शिबिरात सामील झाले व शिबिर संपल्यानंतर फार आनंदित झाले. त्यांनी अनेक शिबिरे केली आणि प्रसन्न मनाने स्वदेशात परतले. त्यानंतर त्यांचे अनेक शिष्य शिबिरात येऊ लागले.

इंग्रजी भाषेत पहिले शिबिर

आता हे सर्व आग्रह करू लागले की त्यांच्यासाठी डलहौजीमध्ये एक इंग्रजी भाषेत शिबिर लावावे. परंतु माझी इंग्रजी भाषा एवढी चांगली नव्हती की मी न अडखळता इंग्रजीमध्ये प्रवचन देऊ शकेन. त्यांच्यासाठी स्वतंत्रपणे शिबिर लावणे अशक्य वाटत होते. त्यापेकी काहींनी गुरुदेवांना पत्र लिहिले की विपश्यना विद्या म्यंमामधून भारतात आली आणि ती सर्वांसाठी खुली आहे. परंतु ही व्यक्ती भाषेचे निमित्त करून आम्हाला धर्मापासून वंचित करू इच्छिते. गुरुदेवांचा टेलिफोन आला. त्यांनी फटकारून सांगितले की शिबिर तू थोडेच घेणार आहेस, शिबिर तर मी घेणार आहे. तू त्यांची विनंती मान्य करून डलहौजीमध्ये शिबिर अवश्य घे. धर्म मदत करील आणि सर्व व्यवस्थित होईल. तू काळजी करू नकोस.

गुरुदेवांची आज्ञा मान्य करून मी शिबिर लावले. डलहौजीमधील एका हॉटेलात पूर्वीसूद्धा हिंदी भाषेतून शिबिर घेतले होते. परंतु इंग्रजी भाषेत हे पहिलेच शिबिर होते. पहिल्या दिवशी मोठ्या मुश्किलीने पंधरा मिनिटे बोलू शकलो. दुसऱ्या दिवशी अर्ध्या तासापर्यंत बोललो आणि तिसऱ्या दिवशी पूर्ण एक तासभर न अडखळता प्रवचन देऊ लागलो. एखाद्या शब्दावर अडकलो तर साधक मदत करीत होते. शिबिर फार चांगले झाले. हिंदी भाषेप्रमाणेच इंग्रजी भाषेत न अडखळत बोलण्याचे मला आश्चर्य वाटले आणि साधकही चकित झाले. खरोखर शिबिर माझे नव्हते. पूज्य गुरुदेवांचे होते. मी तर उगीचच कचरत होतो. माझा बुजरेपणा निघून गेला. सर्व लोक फार आनंदित झाले. हे शिबिर आम्हा सर्वांना खूप लाभदायक सिद्ध झाले.

(आत्मकथन भाग २ मधून साभार).

क्रमशः ...

अतिरिक्त उत्तरदायित्व

- 1-2. श्री ए. सुब्रमनियन व श्रीमती एस. जानकी, धम्मसेतुचे केंद्रीय आचार्य

वरिष्ठ सहायक आचार्य

1. डॉ. भीष्म प्रसाद सुबेदी, नेपाळ-धम्मसुरियो वि. केंद्राचे केंद्रीय आचार्य
2. श्री ओंकार वाकोडे, धम्मसाकेत, (धम्मगृह), उल्हासनगरचे केंद्रीय आचार्य
3. Ms. Panorea Pervival, South Africa.

नव नियुक्ती

सहायक आचार्य

1. श्री उत्तम चौधरी, मुजफ्फरपुर
2. Mrs. Eshrat Alinia, Iran
3. Ms. Farahnaz Khazanehdary, Iran
4. Mr. Mohsen Bazroodi, Iran
5. Mr. Stasick Seyoum Kebede, Iran
6. Mr. Youssef Terzikhan, Morocco
7. Mr. Silvano Pedroni, Morocco

भावी शिबिर कार्यक्रम व आवेदन

सर्व भावी शिबिरांची माहिती नेटवर उपलब्ध आहे. कोविड- १९ च्या नव्या नियमानुसार सर्व प्रकारचे बुकिंग केवळ ऑनलाईन होत आहे. फॉर्म किंवा एप्लीकेशन आता स्वीकारले जात नाही. म्हणून आपल्याला निवेदन आहे की खालील लिंक वर चेक करा आणि आपल्याला उपयुक्त शिबिरासाठी अथवा सेवेसाठी सरळ ऑनलाईनच आवेदन करा.

<https://www.dhamma.org/en/schedules/schgiri>

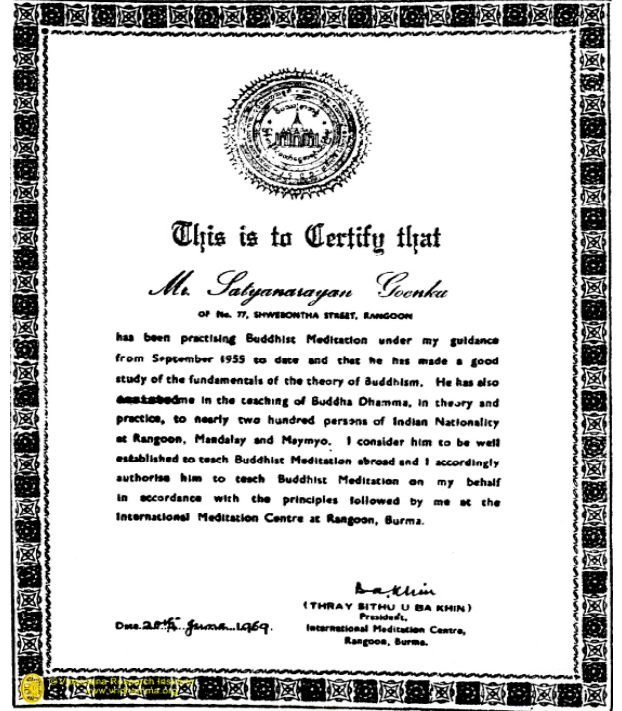
कृपया अन्य केंद्रांच्या कार्यक्रमानुसार सुद्धा याच प्रकारे आवेदन करा
अन्य केंद्रांच्या कार्यक्रमांचे विवरण कृपया खालील लिंक वर पहा-
<https://www.dhamma.org/en-US/locations/directory#IN>

ग्लोबल विपश्यना पगोडा मध्ये वर्ष २०२१ ची महाशिविर तसेच प्रतिदिन एक-दिवसीय शिविर

रविवार: १० जानेवारी, २०२१ ला माताजीची पुण्यतिथी आणि सयाजी ऊ बा खिन यांची पुण्यतिथी; २३ मे, २०२१ बुद्ध पौर्णिमा; २५ जुलै, २०२१ आषाढी पौर्णिमा; २६ सप्टेंबर, शरद पौर्णिमा आणि गोयंकाजींची पुण्यतिथी; निमित्ताने पगोडा मध्ये महा शिविरांचे आयोजन केले जाईल, ज्यात सामील होण्यासाठी कृपया आपले बुकिंग अवश्य करावे आणि समगानं तपो सुखो- सामूहिक तप-सुखाचा लाभ घ्यावा. वेळ: सकाळी ११ वाजेपासून सायंकाळी ४ वाजेपर्यंत. तीन ते चार वाजताच्या प्रवचनात साधना न केलेले लोक सुद्धा बसू शकतात. (सध्या पगोडा मध्ये दररोज एक दिवसीय शिविर होत आहेत आणि तेच लोक सामील होत आहेत जे तेथे उपस्थित आहेत). नाव नोंदणीसाठी कृपया निम्न फोन क्रमांक किंवा ईमेल द्वारे ताबडतोब संपर्क करा. कृपया नाव नोंदणी न करता येऊ नये. संपर्क: 022-28451170, 022-62427544, Extn. no. 9, 82918 94644 (फोन बुकिंग ११ ते ५ वाजेपर्यंत) Online Regn: <http://oneday.globalpagoda.org/register>.

“सयाजींनी मला विपश्यनेचा विधिवत् आचार्य नियुक्त करून भारतात पाठविले.”

दोहे धर्माचे

जात-पात नसे च धर्म, धर्म ना बने भिंत।
धर्म रे शिकवी एकता, मनुज-मनुजात प्रीत॥
जाती-वर्णाच्या नावी, पसरला अत्याचार।
सदाचार हीन ठरला, पूजला मिथ्याचार॥
जेव्हा यश-चर्चा ऐके, तेव्हा होय विनीत।
त्यागून अहंकार रे, ठेवी च मन पुनीत॥
चर्चा च चर्चा रे करती, धारण करी न कोय।
धर्म बिचारा काय करी?, धारल्यास सुख होय॥

दोहे धर्माचे

जाती-वर्ण-गोत्राचा, जेथे भेद न होय।
जो सर्वांच मंगल करी, तोच धर्म रे होय॥
रंग गायींचा भिन्न च, दूध भिन्न ना होय।
संप्रदाय असे भिन्न च, धर्म भिन्न ना होय॥
कथनी-करणी मध्ये रे, केवढा फेर-फार।
म्हणे जात कर्माधारे, माने जन्मानुसार॥
ब्रम्ह ब्रम्ह म्हणून रे, ब्रह्म होय न कोय।
साबण साबण म्हणून, कापड निर्मळ होय?

“विपश्यना विशोधन विन्यास” साठी प्रकाशक, मुद्रक व संपादक: राम प्रताप यादव, धम्मगिरी, इगतपुरी- 422 403, दूरध्वनी: (02553) 244086, 244076.
मुद्रण स्थान: अपोलो प्रिंटिंग प्रेस, जी-259, सीकॉफ लिमिटेड, 69 एम. आय. डी. सी, सातपुर, नाशिक-422 007. बुद्धवर्ष 2564, आश्विन पौर्णिमा, 31 ऑक्टोबर, 2020

वार्षिक शुल्क रु. 30/-, US \$ 10, आजीवन शुल्क रु. 500/-, US \$ 100. MAHMAR/2017/72685. Postal Regi. No. NSK/286/2018-2020

Posting day- Purnima of Every Month, Posted at Igatpuri-422 403, Dist. Nashik (M.S.) किरकोळ विक्री होत नाही

DATE OF PRINTING: ON-LINE SPECIAL, 2020, DATE OF PUBLICATION: 31 October, 2020

If not delivered please return to:-

विपश्यना विशोधन विन्यास

धम्मगिरी, इगतपुरी - 422 403

जिल्हा-नाशिक, महाराष्ट्र, भारत

फोन : (02553) 244076, 244086,

244144, 244440.

Email: vri_admin@vridhamma.org

course booking: info@vridhamma.org

Website: www.vridhamma.org